

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 10, Sayı: 1, 2026, ss. 260-285/ Volume: 10, Issue: 1, 2026, pp. 260-285

Journal homepage: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/apjir>

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE KUR'ÂN-I KERÎM'DE "HEL" EDATININ DİLBİLİMSEL VE SEMANTİK ANALİZİ

Abdulhamit TURGUT

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Şanlıurfa İl Müftülüğü, Şanlıurfa
PhD., Presidency of Religious Affairs, Şanlıurfa Provincial Directorate of Religious Affairs, Şanlıurfa/Türkiye
turgutislam4773@hotmail.com
orcid.org/0000-0001-6734-0577
ror.org/007x4cq57

Öz

Bu çalışma, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan "hel" (هل) edatının dilbilimsel yapısını, semantik işlevlerini ve bağlama dayalı anlam çeşitliliğini incelemektedir. Arap dilinde temelde bir istifhâm (soru) edatı olarak tanımlanan "hel", Kur'ân nazmında salt soru sorma işlevinin ötesine geçerek çok katmanlı bir anlamsal yapı sergilemektedir. Araştırmanın temel amacı, bu edatın metinsel bağlam içerisinde üstlendiği retorik ve üslupsal rollerin izini sürmektir. Araştırma kapsamında öncelikle klasik dilbilim kaynakları, tefsir literatürü ve belagât eserleri taranarak edatın teorik arka planı ortaya konulmuştur. Elde edilen bulgular doğrultusunda, "hel" edatının Kur'ân'da; nefiy (olumsuzluk), takrir (onaylatma), emir, teşvik, temenni, istib'âd (uzak görme) ve nezaket gibi farklı işlevlerle kullanıldığı tespit edilmiştir. Bazı ayetlerde klasik soru formunu koruyan edatın, kimi bağlamlarda muhatabı ikrar etmeye zorladığı, kimi durumlarda ise kınama veya uyarı tonuyla metne etkileyici bir güç kattığı görülmektedir. Sonuç olarak, "hel" edatının kullanımı, Kur'ân'ın anlatımındaki ton, vurgu ve üslup çeşitliliğini destekleyen temel unsurlardan biridir. Bu çeşitlilik, Arap dilinin esnekliğini yansıtanın yanı sıra Kur'ân'ın belagât inceliğini ve semantik derinliğini de kanıtlamaktadır. Çalışma, "hel" edatının yalnızca gramer düzeyinde bir soru aracı olarak değil, metnin retorik dokusunu şekillendiren işlevsel bir gösterge olarak değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, Nahiv, Kur'ân-ı Kerîm, İstifhâm Harfleri, Hel.

A LINGUISTIC AND SEMANTIC ANALYSIS OF THE PARTICLE 'HAL' IN THE HOLY QUR'AN

Abstract

This study examines the linguistic structure, semantic functions, and context-dependent semantic diversity of the particle "hal" (هل) as it appears in the Holy Qur'an. Although fundamentally defined as an interrogative particle in the Arabic language, "hal" transcends the simple function of inquiry within the Qur'anic syntax, exhibiting a multi-layered semantic structure. The primary objective of the research is to trace the rhetorical and stylistic roles that this particle assumes within the textual context. Within the scope of the study, the theoretical background of the particle was first established by surveying classical linguistic sources, exegesis

Geliş Tarihi: 01.04.2026

Doi: doi.org/10.52115/apjir.1906681

Kabul Tarihi: 14.04.2026

(tafsir) literature, and works on rhetoric (balagha). According to the findings, it has been identified that the particle "hal" is utilized in the Qur'an for various functions such as negation (nafiy), affirmation (takrir), command, encouragement, wishing, deeming unlikely (istib'ad), and politeness. It is observed that while the particle maintains its classical interrogative form in some verses, in certain contexts it compels the interlocutor to an admission, and in other instances, it adds an evocative power to the text through a tone of condemnation or warning. Consequently, the use of the particle "hal" is one of the fundamental elements supporting the diversity of tone, emphasis, and style in the Qur'anic narrative. This diversity not only reflects the flexibility of the Arabic language but also demonstrates the rhetorical subtlety and semantic depth of the Qur'an. The study reveals that the particle "hal" should be evaluated not merely as a grammatical tool for questioning, but as a functional indicator that shapes the rhetorical fabric of the text.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Syntax (Nahw), The Holy Qur'an, Interrogative Particles, Hal.

Atf / Cite as: Turgut, Abdulhamit. "Kur'ân-ı Kerîm'de "Hel" Edatının Dilbilimsel ve Semantik Analizi", *Apjir* 10/1 (Nisan 2026), 260-285.

Giriş

Arapçada "istifhâm" (اسْتِفْهَام) sözcüğü, sözlükte "bir şeyi anlamak istemek, bir kimseye anlamadığı bir hususu açıklamak veya bilgi edinmek amacıyla soru sormak" anlamlarında kullanılmaktadır.¹ Bu kelime, mezîd fiil kalıbında olup sülâsî kökü "فَهْمٌ" (fehime)'dir. "Fehime" fiilinin masdarı olan "fehm", "bir şeyi akletmek, bilmek, hızlı kavramak ve kalp yoluyla sezmek" manalarına gelmektedir.²

Terim olarak istifhâm, "konuşanın bilgi sahibi olmadığı bir konuda muhataptan bilgi talep etmesi veya ondan bir şeyin suretini zihnine yerleştirmesini istemesi" şeklinde tanımlanmıştır.³ Arap dilinde cümleye istifhâm anlamı kazandırmak için çeşitli edatlar kullanılmaktadır. Dilbilimciler, istifhâm edatlarını şu şekilde sıralamışlardır: أ، هل، من، ما، متى، أيان، أين، أنى، كيف، كم، أيّ. Dilbilimciler, bu edatları harf ve isim olmak üzere iki gruba ayırmışlardır. Buna göre; أ، أيّ، كيف، كم، أين، أين، متى، أيان، أين، أنى، كيف، كم، أيّ edatları isim olarak، أ ve هل ise harf olarak kabul edilmiştir.⁴

¹ Ebû'l-Feyz Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Hüseyinî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhir'l-kâmûs*, thk. Komisyon (Lübnan: Dâru'l-Hidâye, ts.), 23/ 224; Musa Alp, "Arap Dilinde هَلْ / Hel ve أ / Hemze Soru Harflerinin Vaz'ı ve Kullanımı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (ÇÜİFD) 17/1 (Haziran 2017), 6.

² Ebû Abdurrahman Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'ayn*, thk. Mehmed Mehdî Mahzûmî ve İbrâhîm Sâmîrâî (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 4/ 61; Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî, *Muhtârü's-sihâh*, thk. Yûsuf Şeyh Muhammed (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1420/1999), 244; Ahmed Muhtâr Abdülhamîd Ömer, *Mu'cemu'l-luğati'l-'arabiyyeti'l-mu'âşıra* (Riyâd: Âlemü'l-Kutub, 1429/2008), 3/1748.

³ Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, *et-Ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Menşâvî (Kahire: Dâru'l-Fadîle, ts.), 18.

⁴ Ebû Muhammed Hüseyin b. Kâsım b. Abdullah Bedreddîn el-Murâdî, *el-Cinni'd-dâni fi hurûfi'l-me'âni*, thk. Fahreddîn Kâbâve ve Muhammed Nedîm Fâdıl (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1413/1992), 31; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî, *Muğni'l-lebîb 'an*

Klasik Arap dilbilimcileri, istifhamı yalnızca soru sorma aracı olarak değil, aynı zamanda retorik ve üslup unsuru olarak da değerlendirmiştir. Bu yönüyle istifhâm, hem konuşma hem de yazı dilinde anlam ve üslup zenginliğinin ortaya konmasında önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle Kur'ân-ı Kerîm'deki istifhâm kullanımları, edatın bağlama göre kazandığı işlev çeşitliliğini gözler önüne sermekte ve metnin hem semantik hem de pragmatik derinliğini ortaya koymaktadır. Buna göre, bazı istifhâm yapıları olumsuzluk anlamı taşıyabilir (الاستفهام للنفي), bazıları ise inkâr, hayret (التعجب), küçümseme (التهكم), tehdit (الوعيد), teşvik (التشويق), emir (الأمر), nehiy (النهي), onaylama (التقرير), kibarca isteme (العرض), şiddetli teşvik veya vurgulama (التحضيض) gibi anlamlar ifade edebilir. Ayrıca bu edatlar, cümleye aklen uzak görme (الاستبعاد), dehşete düşürme (التهويل), tahkîr (küçümseme), tehdit veya uyarı (التنبيه على الضلال) gibi üslup incelikleri de kazandırabilir. Bu yönüyle istifhâm, Arap dilinde yalnızca bilgi edinme değil, duygusal, retorik ve üslup açısından zengin bir ifade aracıdır.⁵

Çalışmanın konusu, Arap dilindeki istifhâm kavramıdır. Metin, istifhâmın sözlük ve terim anlamlarından başlayarak, bu yapının Arap dilindeki dilbilgisel (harf ve isim ayrımı) ve belâgat (retorik) özelliklerini ele almaktadır. Özel odak noktası ise istifhâm edatlarından biri olan "hel" (هل) edatıdır. Çalışmanın temel amacı, "hel" edatının Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanım ve anlam çeşitliliğini tefsir literatürü ışığında tespit etmektir. Sadece bilgi alma amaçlı soru kullanımını değil; inkâr, hayret, emir ve teşvik gibi kazandığı yan anlamları (mecazi/belâgat yönü) dilbilimsel bir yöntemle sınıflandırmayı hedeflemektedir.

İstifhâm edatlarının, özellikle de Kur'ân metninde sadece soru sorma işlevi görmeyip; metne semantik (anlamsal) ve pragmatik (edimsel) derinlik katması bu çalışmayı önemli kılar. Edatların bağlama göre kazandığı; "olumsuzluk, hayret, tehdit, onaylatma" gibi üslup inceliklerinin ortaya konulması, Kur'ân'ın retorik zenginliğinin anlaşılmasına katkı sağlar.

Çalışmada dilbilimsel analiz ve literatür taraması yöntemi benimsenmiştir. Kavramsal çerçeve sülâsî kök analizleri ve klasik dilbilimci tanımlarıyla çizilmiştir. Uygulama kısmında ise tefsir kaynaklarına başvurularak Kur'ân ayetleri üzerinden bir nitel analiz ve sınıflandırma yapılması planlanmaktadır.

kütübi'l-e'arîb, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Beirut: el-Mektebetü'l-Âsriyye, ts.), 1/353-354; Abdülkerîm Mahmûd Yûsuf, *Uslûbu'l-istifhâm fî'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Dimaşk: Mektebetu'l-Gazzâlî, 1421/2000), 10-11.

⁵ Abdülazîz Atîk, *İlmü'l-me'ânî* (Beirut: Dâru'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 1430/2009), 96-111; Ayrıca bk. Cüneyt Maral, "Taberî Tefsirinde Belâğî Üsluplar (İstifhâm, Nidâ, Takdîm, Te'hîr, İtnâb ve İcâz)", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Ocak 2019), 1-18; Ramazan Tural, "Kur'ân-ı Kerîm'de İstifhâm-ı İnkârî Üslûbu: Anlam ve Etki Analizi", *İslami İlimler Dergisi* 40 (Mart 2025), 5; Mehmet Yenice, *Klasik ve Çağdaş Dönemlerde Anlam Bileşenleri* (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2021), 91.

Giriş bölümünde belirtilen hedefler doğrultusunda, çalışmanın sonunda "hel" edatının Kur'ân'da sadece bir soru edatı olmadığı, bağlama göre çok katmanlı anlamlar taşıdığı sonucuna varılması beklenmektedir. Ayrıca bu edatın retoriksel işlevlerinin sistematik bir tablosunun veya tasnifinin sunulacağı öngörülmektedir. Sözkonusu çalışma genel istifhâm çalışmalarından ziyade, spesifik olarak "hel" edatına yoğunlaşması, sadece gramer (nahiv) değil, aynı zamanda tefsir ve belâgat (retorik) disiplinlerini harmanlaması, edatın statik gramer yapısından ziyade, metin içerisindeki dinamik ve duygusal (tehdit, teşvik, dehşete düşürme vb.) etkilerine odaklanmıştır.

1. "Hel" Edatının Arapça Dilbilgisi Açısından Analizi

Arapçada "hel" (هَلْ) edatı, cümle diziliminde fiil ile arasına başka ögelerin girebilmesine imkân tanınması, başına geldiği mübteda veya mef'ûl "hiçbir" anlamıyla pekiştirerek kapsamlı bir vurgu kazandırması ve Kur'ân-ı Kerîm'in anlatım sanatında "م" (em) bağlacından sonra yeni bir düşünceyi başlatmak amacıyla tekrarlanması bakımından hem yapısal hem de anlamsal açıdan oldukça geniş bir işlev çeşitliliğine sahiptir.

1.1. "Hel" Edatı ile Fiil Arasındaki Fasil (Boşluk Kısıtlaması)

Arap dilinde istifhâm edatlarıyla fiil arasına herhangi bir unsurun girmesi genellikle nahiv açıdan uygun görülmemiştir. Ancak bu kuralın tek istisnası "hemzetü'l-istifhâm (soru hemzesi)"dir. Zira hemze, cümledeki ögelerin dizilişinde esneklik gösterebilir. Bu konuda dil âlimlerinin büyük çoğunluğu aynı görüştedir. Sîbeveyhi (öl. 180/796) konuyla ilgili şöyle der: "Bil ki istifham edatlarının tümü, ardından gelen fiil ile isim arasında bir ayırıcı unsur bulunmasını çirkin kılar. Bu durum ancak şiir dilinde caiz görülür."⁶

Müberred (öl. 286/900), *el-Muktedab* adlı eserinde bu kuralı daha açık biçimde ortaya koymuştur. "Hemze, istifhâmın aslıdır, bu sebeple onunla birlikte isim, fiilden önce gelebilir. Örneğin "أزيد قام؟" (Zeyd mi kalktı?) ifadesinde olduğu gibi. Ancak "hel" gibi diğer istifhâm edatlarında, eğer isim ve fiil bir aradaysa, fiilin önce gelmesi gerekir. Şairin zorunlu kullanımı dışında bunun tersi uygun değildir."⁷

Ebû Hayyân (öl. 745/1344), bu tür kullanımlarda "hel" in cümlede isimle başlamasını uygun görmez ve şu açıklamayı yapar: "Bu durumda "hel" ne mübteda ne de haber konumundadır, mutlaka gizli bir fiil varsayılmalıdır. Çünkü "hel", fiil cümlesinde

⁶ Ebû Bısr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988), 1/52.

⁷ Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî es-Sümâlî Müberred, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdülhâlik Uzayme (Beyrut: Dârü'l-Ma'rifa, 1384-1389/1964-1969), 2/72-75; Ayrıca bk. Necmü'l-eimme Rادییüddin Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî el-Garavî es-Semnâkî, *Şerhu'l-kâfiye*, (Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1417/1996), 2/1391-1392.

“kad” edatı gibi işlev görür, yani isim cümlesiyle başlamaz. Bu yönüyle hemzeden farklıdır, zira hemze, ardından isim gelen yapılarda da kullanılabilir.”⁸

Bu tartışmalar ışığında, nahivcilerin çoğu “hel” edatı ile fiil arasına herhangi bir kelimenin girmesini doğru bulmamış, yalnızca hemze ile yapılan istifhâmlarda bu tür bir esnekliği kabul etmişlerdir. Arap dilinde “hel” edatıyla fiil arasına kelime sokulmaması kuralı, hem klasik nahiv otoriteleri hem de çağdaş dilbilimciler tarafından cümle akışını, üslup bütünlüğünü ve belâgat yapısını koruma amacıyla kabul edilmiş bir ilkedir.

1.2. “Hel” Edatından Sonra “Min” Bağlacının Kullanımı

Klasik Arap dilbilgisi kaynaklarına göre, “hel” edatından sonra “من” bağlacının gelmesi belirli şartlara bağlıdır. Bu kullanım, çoğunlukla istisnai bir durumdur ve anlamı pekiştirme amacı taşır.

Radî el-Esterâbâdî (öl. 688/1289’dan sonra), konuyu şöyle açıklar: “Min” bağlacı, gerektiren durumlar dışında fazladan kullanılır. Bu kullanım ya nefi (olumsuzlama), ya nehi (yasaklama), ya da istifhâm bağlamındadır. Örneğin: هل ضربت من أحد (Hiç kimseden dayak yedin mi?) ifadesinde olduğu gibi istifhâm bağlamında kullanılmıştır.”⁹ İbn Hişâm en-Nahvî (öl. 761/1360) ise, “hel”den sonra “من”in eklenmesi için üç şart öne sürer: Cümlenin bir nefi, nehi veya özellikle istifhâm bağlamında “hel” ile kullanılması gerekir.¹⁰

Benzer bir açıklamayı da Ezherî (öl. 905/1499) *et-Tasrîh* adlı eserinde dile getirmiştir: “Ya da özellikle “hel” ile yapılan istifhâmlarda “min” eklenebilir.”¹¹ Ayrıca Ebû Hayyân’ın *el-İrtişâf*’ında şu ifade geçer: “متى تضرب من رجل؟ veya كيف تضرب من رجل؟” şeklindeki kullanımlar caiz değildir.”¹² Buradan anlaşılmaktadır ki, “min” bağlacının diğer istifhâm edatlarıyla kullanımı sınırlıdır ve çoğunlukla yalnızca “hel” ile mümkündür. Süyûtî (öl. 911/1505) *Hem‘u’l-hevâmi‘ fi şerhi cem‘i’l-cevâmi‘* adlı eserinde bu durumu şöyle açıklar: “İstifhâm bağlamında “hel” ile kullanıldığında “min” gelebilir. Örneğin: هل ترى من فطور. Diğer edatlar (متى، أين، كيف vb.) ile bu kullanım uygun değildir.”¹³ Ebû Hayyân, “hel”

⁸ Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhît*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd – Alî Muhammed Muavvad (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1413/1993), 7/300.

⁹ Radî El-Esterâbâdî, *Şerhu’l-kâfiye*, 2/1143-1144.

¹⁰ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 1/353-354.

¹¹ Ebü’l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Ezherî, *et-Tasrîh bi-mazmûni’t-tavzîh (Şerhu’t-tasrîh ‘ale’t-tavzîh)* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1421/2000), 1/639.

¹² Ebû Hayyân, *İrtişâfî’l-d-darab min lisâni’l-‘Arab* (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1418/1998), 1724.

¹³ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî Süyûtî, *Hem‘u’l-hevâmi‘ fi şerhi cem‘i’l-cevâmi‘*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Kahire: el-Mektebetü’t-Tevfikîyye, ts.), 2/464.

edatıyla hemzenin birleştirilmesi konusuna değinir ve bunu Arapçadaki genel kullanımda sık görülmediğini belirtir.¹⁴

Kur'ân ve Arap dili kaynaklarında "hel" edatından sonra "min" kullanımının, sadece istifham bağlamında, cümlenin anlamını olumsuzlama veya pekiştirme yönünde güçlendirdiği durumlarda, diğer istifhâm edatlarıyla değil, özel olarak "hel" ile sınırlı olduğu vurgulanmıştır. Bu kullanım, klasik nahiv ve belâgat disiplinde istisnai bir durum ve anlam pekiştirici bir yapı olarak değerlendirilir.

Kur'ân-ı Kerîm'de "hel" edatının ardından "من" bağlacının gelmesi ve bunun cümlenin öğeleri üzerindeki işlevi, klasik tefsir ve nahiv kaynaklarında detaylı olarak incelenmiştir. Bu bölümde, âyetler bağlamında "من" in kullanım alanları ele alınacaktır.

1.2.1. Mübteda ile Birlikte "Min" Kullanımı

Bazı âyetlerde "min", mübteda konumuyla öne çıkmış ve genellikle haberin gizlenmesi veya ima edilmesi amacıyla kullanılmıştır. Aşağıdaki âyetlerde "min", klasik nahivde çoğunlukla حرف جر زائد (zâid edat) olarak değerlendirilir. "Zâid" ifadesi, işlevsiz değil, aksine anlamı güçlendiren bir unsur olduğunu gösterir. Bu tür "min" in temel işlevleri şunlardır: Mübteda'yı takviye etmek, nefy (olumsuzluk) veya istifhâmı pekiştirmek, cinsin tamamını kapsayan anlam üretmek (استغراق), haberin hazfını mümkün kılarak i'câz sağlamaktır.

a) ¹⁵ "Bu işten bize ne var?" diyorlardı." ¹⁵ هل يُقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ (bağlam gereği inkârî) لنا öne alınmış haber, من الأمر mübteda konumunda, "min" ile takviye edilmiş من شيء, ikinci "min", istigrâk ifade eder. Burada iki "min" birlikte işlev görür; ilki, aidiyet alanını daraltır, ikincisi, en küçük parçayı bile nefyeder haber mukadder olan "كائن" kelimesidir, fakat "min" sayesinde anlam, "Bu işten bize ait hiçbir şey yoktur" anlamı zorunlu olarak ortaya çıkmıştır.

b) ¹⁶ "De ki: "Yanınızda bize açıklayacağımız bir bilgi mi var?" ¹⁶ قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَا (De ki: "Yanınızda bize açıklayacağımız bir bilgi mi var?" ¹⁶ قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَا, öne alınmış haber من علم, mübteda olup "min" ile güçlendirilmiştir. Haber ise mahzûf olan "ثابت / موجود" kelimesidir. "Min" burada bilgi kavramını türsel olarak nefyeder. Belirli bir bilgi değil, herhangi bir bilgi ihtimali reddedilir. Bu yapı, istifhâmı bilgi kuramsal bir reddiyeye dönüştürür.

¹⁴ Ebû Hayyân, *İrtişâfü'd-darab*, 1724.

¹⁵ Âl-i İmrân 3/154.

¹⁶ el-En'âm 6/148.

c) *فَهَلْ مِنْ مُدَكِّرٍ* "İbret alacak yok mu?"²³ *هل* istifhâm edatı, *مدكر من* mübtedadır. Haber mahzuftur. "Min" tek bir kişi ihtimalini bile kapsar, haber gizli olduğu için anlam açık ama söylenmemiş olan "يوجد" var mı? şeklindedir. Bu yapı, klasik nahiv kaynaklarında istifhâmın mukadder haber ile güçlendirilmesi şeklinde yorumlanır.

1.2.2. Mef'ûl ile Birlikte "Min" Kullanımı

Aşağıdaki âyetlerde "min" edatı, mef'ûl üzerinde zâid cer harfi konumundadır. Analam olarak fiilin etki alanını daraltır, fakat kapsayıcılığını artırır. Nefy/istifhâm bağlamında gelerek, en küçük ihtimali bile kapsayan bir sorgulama üretir. Mef'ûlü belirsizleştirerek yokluk anlamını güçlendirir.

a) *هَلْ تُحِثُّ مِنْهُمْ مِنْ أَحَدٍ* "Sen, onların herhangi birinden (bir varlık emâresi) hissediyor musun?"²⁴ *هل* edatı istifhâm-i inkârî manasındadır. *من أحد* cümlesi, *تحس* fiilinin mef'ûl bihi'sidir. "Min" ile güçlendirilmiş "أحد" kelimesi normalde tek bir varlığı ifade ederken, "min" ile birlikte, en küçük varlık emaresi, en zayıf hissedilebilirlik anlamına çekilir. Ayet, önceki kavimlerin tamamen silinişini dilsel olarak görünmez kılar ve mana; "Onlardan tek bir iz, tek bir ses, tek bir işaret bile hissediliyor mu?" şeklinde olur.

b) *هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذَلِكَ مِنْ شَيْءٍ* "Peki sizin o ortak koştuğunuz arasında bunlardan herhangi birini yapabilecek olan var mı?"²⁵ "من شركائكم" takdim edilmiş fiile bağlı özne konumunda, ayrıca *من ذلكم* ve *من شيء* cümlelerindeki "من" de mef'ûldür. Bu ayette üçlü "min" zinciri vardır. Söz konusu fiili gerçekleştirebilecek fail, yapılacak en küçük eylem, her katmanda "min", ihtimali biraz daha daraltmıştır.

c) *فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ* "Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun?"²⁶ *من فطور* cümlesi, *ترى* görme fiilinin mef'ûl bihi'sidir. Buradaki "min" cinsin nefyini güçlendirir. Ayet, göklerin kusursuz yaratılışı bağlamındadır. "فطور" çatlak, düzensizlik, uyumsuzluk anlamlarına gelir. fiil artı "min" birleşimi, okuyucuyu aktif gözleme çağırır, sonuç önceden bellidir o da yoktur.

d) *من باقية* "şimdi onlardan geriye kalan bir şey görüyor musun?"²⁷ *فهل ترى لهم من باقية* cümlesi, *ترى* fiilinin mef'ûl bihi'sidir. *باقية* geriye kalan iz kalıntı demek, "min" ile birlikte tek bir kalıntı ihtimali bile reddedilir. Ayet helâk edilen kavimlerin tarihsel silinişini dilsel

²³ el-Kamer 54/15,17,22,32,40,51.

²⁴ Meryem 19/98.

²⁵ er-Rûm 30/40.

²⁶ el-Mülk 67/3.

²⁷ el-Hâkka 69/8.

olarak kesinleştirmiştir. Bu kullanım, fiilin nesnesini vurgulama, dikkat çekme ve okuyucuda veya muhatapta dikkat ve merak uyandırma işlevi taşır. “Hel” edatının bu bağlamda istifhâmı, yalnızca bilgi talep etmekle sınırlı kalmaz, aynı zamanda anlamı pekiştirici bir rol üstlenir.

Kur’ân-ı Kerîm’de “hel” edatından sonra gelen “min”in işlevi iki ana kategoriye ayrılabilir: Mübteda ile birlikte kullanım, bu durumda haber gizli veya ima edilmiş olup, istifhâmın anlamını pekiştirir. Me’ûl ile birlikte kullanım ise fiilin nesnesini vurgular, muhatabın dikkatini çeker ve istifhâmın etkisini artırır. Bu bağlam, klasik nahiv ve belâgat disiplininde “hel”artı “min” yapısını, anlam pekiştirme ve dikkat çekme aracı olarak gösterir.

1.3. Kur’ân-ı Kerîm’de “Hel” Edatının “Em” Sonrasında Kullanımı

Kur’ân’da bazı âyetlerde “hel” edatının “Am” bağlacından sonra gelmesi ile ilgili klasik dilbilgisi ve tefsir kaynaklarında çeşitli yorumlar bulunmaktadır. Bu durum, istifhâm ve bağlaç ilişkilerinin dilbilgisel sınırlarını göstermesi açısından önemlidir.

a) قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ أَمْ هَلْ تَسْتَوِي الظُّلُمَاتُ وَالنُّورُ “Sor onlara: “Hiç körle gören bir olur mu; yahut karanlıklarla aydınlık eşit olur mu?”.²⁸

Ebû Hayyân ayeti yorumlarken şöyle der; “Âyetteki “Am هل” ifadesinde yer alan Am edatı, en uygun yoruma göre بل (bilakis) ve hemze-i istifhâm (soru edatı) anlamında değerlendirilir. Buna göre cümlenin takdiri şu şekildedir: بَلْ أَهْلٌ تَسْتَوِي (Bilakis, eşit midirler?). “Hel” edatı, Arap dilinde birçok yerde istifhâm hemzesinin yerine geçmekle birlikte, bazı örneklerde onunla birlikte de kullanılabilir. Şairin şu sözünde olduğu gibi: أَهْلٌ رَأَوْنَا بِوَادِي الْقَيْفِ ذِي الْأَكْمِ “Bizi tepeleri olan el-Kaf vadisinde gördüler mi?” Şair burada hem “hel” hem de hemze-i istifhâmı birlikte kullanmıştır. Dolayısıyla, “hel” edatı hemze ile birlikte açıkça kullanıldığında, istifhâm anlamını zaten içeren Am edatıyla birlikte kullanılması da evleviyetle (öncelikle) mümkündür. “Hel” edatının Am’dan sonra getirilmesi caizdir. Çünkü هل, fiillerle kullanılan bir istifhâm edatı olmasına rağmen, istifhâmda asıl olmayan isim cinsinden edatlara benzemektedir. Nitekim şu ayette de benzer bir yapı görülür:

أَمْنُ يَغْلِبُكَ السَّمْعُ وَالْأَبْصَارُ “Ya da işitme ve görme yeteneklerini hükmü altında kim tutuyor?”.²⁹ Bununla birlikte, Am’dan sonra “hel” edatının kullanılmaması da mümkündür. Çünkü Am edatı zaten istifhâm anlamını içerir. Araplar bu nedenle Am ile hemze-i istifhâmı

²⁸ er-Râd 13/16.

²⁹ Yûnus 10/31.

bir arada kullanılmayı tercih etmişlerdir. Şair de aşağıdaki beyitlerde أم'den sonra هل'in bazen kullanılmadığını, bazen de kullanıldığını şöyle ifade etmiştir."

أَمْ حَبْلُهَا إِذْ نَأْتِكَ الْيَوْمَ مَضْرُومٌ هَلْ مَا عَلِمْتَ وَمَا اسْتَوْدَعْتَ مَكْتُومٌ
أَثَرَ الْأَحْبَةِ يَوْمَ الْبَيْنِ مَشْكُومٌ أَمْ هَلْ كَبِيرٌ بَكَى لَمْ يَقْضِ عَبْرَتَهُ

"Bildiğin ve sana emanet edilen şey gizli midir hâlâ? Yoksa bugün senden uzaklaşınca onun bağı mı kopmuş? Ya da yaşlı bir kimse mi var ki ayrılık gününde gözyaşını tamamlayamadı? Sevgililerin ayrılık günündeki izleri (hatırası) hâlâ acıyla dolu mu?". Görüldüğü üzere, beytin ilk kısmında "hel" ve "em" edatları ayrı ayrı kullanılmıştır. Buna karşılık beytin ikinci kısmında "hel" ve "em" birlikte yer almakta, böylece hem var olan bir durumu hem de alternatif bir olasılığı eşzamanlı olarak sorgulayan bir yapı oluşturulmaktadır.³⁰

Radî, istifhâm edatlarının "أم" bağlacıyla ilişkisine dair şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Hemze" istifhâm edatı "em" bağlacından sonra kullanılmaz; ancak "hel" ve diğer istifhâm edatlarının bu bağlamda gelmesi mümkündür." Nitekim şu beyitte bu duruma örnek teşkil eden bir kullanım yer almaktadır. "Yoksa ayrılığın hüznüyle gözyaşlarını dindiremeyen yaşlı biri mi var?" Bu örnekte "hel" edatının "أم" bağlacından sonra gelmesi, istifhâmı pekiştirme amacı taşımaktadır. İsim cinsinden istifhâm edatları ile "أم" bağlacı arasındaki ilişkiye gelince; eğer "أم" isim türü bir istifhâm edatından sonra gelirse, istifhâm edatının tekrar edilmesi gerekir. Örneğin: أَيْنَ أَكُلُ أَمْ أَيْنَ أَشْرَبُ ve "Beni kim doyurur, yoksa kim bana içerir?" "Nerede yerim, yoksa nerede içerim?" Benzer şekilde Kur'ân'da da bu tür bir yapı görülmektedir: "Peki, darda kalıp kendisine yalvardığı zaman imdadına yetişen kimdir?"³¹ Ancak istifhâm edatı tekrarlanmadan "أم" bağlacının kullanılması, eğer farklı bir öge kastedilmiyorsa, bazı durumlarda caiz kabul edilmiştir. Örneğin: مَنْ يُطْعِمُنِي أَمْ يَسْقِينِي زَيْدٌ "Beni kim doyurur, yoksa bana Zeyd mi içerir?" Bu örnekte "أم" bağlacından sonra istifhâm edatı tekrarlanmamış, ancak anlam bağlamından dolayı soru anlamı korunmuştur. Öte yandan "hel" edatı, "hemze" gibi işlev görür; dolayısıyla "أم" sonrasında tekrarlanmadan da kullanılabilir, fakat etkileyici vurguyu artırmak amacıyla tekrar edilmesi de mümkündür.³²

³⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 5/155-156.

³¹ en-Neml 27/62.

³² Radî El-Esterâbâdî, *Şerhu'l-kâfiye*, 2/1395.

Sonuç olarak, Kur'ân'da "hel" edatının "أم" bağlacından sonra gelmesi, istifhâm anlamını pekiştirme, bağlaç ilişkisini güçlendirme ve anlam bütünlüğünü koruma işlevi taşımaktadır. Ayrıca bu kullanım, isim türü istifhâm edatlarında tekrarlama zorunluluğu bulunmasına karşın, fiil veya diğer bağlamlarda daha esnek bir yapı sergilemektedir. Bu durum, klasik nahiv ve belâgat kaynaklarında istifhâmın hem dilbilgisel hem de belâgat düzeyindeki işlevselliğini gösteren önemli bir örnek olarak değerlendirilmiştir.

2. Kur'ân-ı Kerîm'de "Hel" Edatının Anlam Çeşitleri ve Kullanım Alanları

2.1. Emir Anlamında Kullanımı

Bazı âyetlerde "hel" edatı, muhataba yöneltilmiş bir emir veya davetiye işlevi taşır. Örnekler: "قَالَ هَلْ أَنْتُمْ مُطَّلِعُونَ" "Şimdi dönüp bakar mısınız (ona)?"³³ Bu bağlamda هل, doğrudan bir emir niteliği taşımakta olup, okuyucu veya dinleyiciyi ilgili eyleme yönlendirme işlevi görmektedir.³⁴ "فَهَلْ أَنْتُمْ مُتَّهُونَ" "Artık vazgeçtiniz değil mi?"³⁵ "Vazgeçin" anlamındadır. Bu ayette "hel" edatı, emir bildiren bir istifhâm işlevi taşımaktadır. İstifhâm, muhatabı eyleme yönlendirme ve ilgili davranışı yerine getirmesi için teşvik etme amacını taşır. Dolayısıyla cümle, doğrudan bir emir anlamı kazanmakta ve muhatabın davranışını sorgularken aynı zamanda ona yön göstermektedir.³⁶

"فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ" "Artık Müslüman olacak mısınız?"³⁷ Bu ayette "hel" edatı, muhataba yönelik bir davet işlevi taşımaktadır. Burada istifhâm, doğrudan bir emir niteliği kazanmamakla birlikte, muhatabı İslâm'a yönelmeye ve kabul etmeye teşvik eden nezaketli bir davet anlamı taşır. Dolayısıyla cümle, hem sorgulayıcı hem de yönlendirici bir belâgat işlevi görmektedir.³⁸

"فَهَلْ أَنْتُمْ شَاكِرُونَ" "Artık şükredek misiniz?"³⁹ Bu ayette هل edatı, emir bildiren istifhâm işlevi taşımaktadır. Burada istifhâm, muhatabı Allah'a şükretmeye yönlendiren bir teşvik niteliği kazanmaktadır.⁴⁰

³³ es-Sâffât 37/54.

³⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî ve İbrâhîm Atfîş (Kahire: Dârü'l-Kutub el-Mısriyye, 1384/1964), 15/83.

³⁵ el-Mâide 5/91.

³⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 4/18.

³⁷ Hûd 11/14; el-Enbiyâ 21/108.

³⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 11/350.

³⁹ el-Enbiyâ 21/80.

⁴⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 6/308.

2.2.Kınama ve Azarlama (Tevbîh) Anlamında Kullanımı

Bazı örneklerde "hel" edatının, muhatabı tekrîf (kınama) ve uyarma amacıyla kullanıldığı görülmektedir. Bu kullanım, özellikle itiraf ettirici ve eleştirel bir soru üslubuyla dikkat çeker. Nitekim aşağıdaki âyetlerde bu işlev açıkça gözlemlenmektedir:

“O sizin tanrılaştırdığınız varlıklar arasında, bir şeyi ilk defa yaratan, sonra yaratmayı tekrar eden biri var mı?” diye sor⁴¹, قَالَ هَلْ عَلِمْتُمْ, “Yusuf'a ve kardeşine ne yaptığınızı biliyor musunuz?”⁴², فَهَلْ أَنْتُمْ, “Biz size uymuştuk, şimdi siz Allah'ın azabından küçücük bir şeyi bizden savabilir misiniz?”⁴³ ve هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ يَزُرُّكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ⁴⁴ “Allah'tan başka gökten ve yerden size rızık veren yaratıcı var mı?”.⁴⁴ Bu âyetlerde “hel” edatı, muhatabı ikrar etmeye yönlendirme ve aynı zamanda şirk inancını reddetme amacı taşımaktadır. Bu bağlamda soru formu, bilgi edinmeye yönelik değil; aksine, muhatabın hakikati kabul etmesini sağlamak ve teolojik bir reddiye (karşı çıkış) oluşturmak için kullanılmaktadır. Tefsirler'de bu tür kullanımlar, istifhâm-ı ikrârî (itiraf ettirici soru) ile istifhâm-ı tekrîfî (kınayıcı soru) anlamlarının bir araya geldiği bir ifade tarzı olarak değerlendirilmiştir. Böylece “hel” edatı, hem mantıksal bir sorgulama hem de inançsal bir uyarı aracı olarak işlev görmektedir.⁴⁵

2.3.İkrar ve Tespit (Takrîr) Anlamında Kullanımı

Bazı âyetlerde “hel” edatı, bir durumu onaylatma (ikrar) veya vurgulama (tespit) amacıyla kullanılmaktadır. Buna örnek olarak şu âyetler zikredilebilir:

“Ya'küb dedi ki: “Daha önce kardeşi Yûsuf hakkında size ne kadar güvendiysen, bunun hakkında da size ancak o kadar güvenirim!”⁴⁶, “O gün cehenneme “Doldun mu?” diyeceğiz; cevap verecek: “Daha yok mu?”⁴⁷, هَلْ مِنْ مَّحِيصٍ, “Kâfirler yaptıklarının cezasını buldular mı?”.⁴⁹ Bu âyetlerde “hel” edatı, istifhâm-ı tahkîkî (gerçekleşmiş bir durumu vurgulayan soru) anlamında kullanılmıştır.

⁴¹ Yûnus 10/34.

⁴² Yûsuf 12/89.

⁴³ İbrâhîm 14/21.

⁴⁴ Fâtır 35/3.

⁴⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 5/341-416, 7/300; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 14/321-322.

⁴⁶ Yûsuf 12/64.

⁴⁷ Kâf 50/30.

⁴⁸ Kâf 50/36.

⁴⁹ el-Mutaffifin 83/36.

Burada soru, cevabı bilinen bir hakikati hatırlatmakta ve ilâhî adaletin tecellisini pekiştirmektedir. Bu tür kullanımlarda “hel”, merak ifade eden bir istifhâmdan ziyade, kesinlik bildiren bir vurgu işlevi üstlenir. Böylece kâfirlerin inkâr, isyan ve haksızlıklarının karşılığını mutlaka göreceklere gerçeği, teyit ve tehdit üslubuyla ortaya konulmaktadır. Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*'te bu bağlamdaki kullanım, ikrar (onaylatma) ve tehdit (uyarma) anlamlarını bir arada taşıyan bir istifhâm türü olarak değerlendirilmiştir.⁵⁰

2.4. Temenni Pişmanlık ve Ümitsizlik Anlamında Kullanımı

“Hel” edatı, bazı bağlamlarda imkânsız bir arzuyu, pişmanlığı veya çaresizliği ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu duruma şu âyetler örnek teşkil etmektedir:

فَهَلْ لَنَا، “Sonra, “Bize yeni bir süre verilir mi acaba?” diyecekler”⁵¹, فَهَلْ إِلَى مِن شَفَعَاءَ فَيُشَفَعُوا لَنَا “Keşke bizim şefaathçilerimiz olsa da bize şefaatseler”⁵² ve خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ “bir çıkış yolu yok mu?”⁵³. Bu âyetler de “hel” edatı, umutsuz bir temenni ve geri dönüş arzusu ifade etmektedir. Cümle biçim olarak soru şeklinde olsa da, anlam bakımından telafi edilemeyen bir pişmanlığı ve dönüşü olmayan bir durumu dile getirmektedir.⁵⁴

2.5. Teklif Davet ve Nezaket Anlamında Kullanımı

Bazı âyetlerde “hel” edatı, doğrudan bir emir vermekten farklı olarak, nezaketli bir teklif veya nazik bir davet anlamı taşımaktadır. Buna örnek olarak şu âyetler gösterilebilir:

فَقُلْ هَلْ، “Mûsâ ona, “Senin öğrendiğin doğruya ulaştıran bilgiden bana da öğretmen için sana tâbi olayım mı?” dedi”⁵⁵, فَهَلْ، “Ona de ki: “Arınmayı ve seni rabbinin yoluna iletmemi ister misin?”⁵⁶, أَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ سَدًّا نَجْعَلَ لَكَ خُرُوجًا عَلَى، “Bizimle onlar arasında bir sed yapman için sana bir bedel ödese kabul eder misin?”⁵⁷, يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَّا يَبُلَى، “Ey Âdem! Sana sonsuzluk ağacının ve son bulmayacak bir hükümlanlığın yolunu göstereyim mi?”⁵⁸ ve يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ “Ey iman

⁵⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 8/435.

⁵¹ eş-Şuarâ 26/203.

⁵² el-A'râf 7/53.

⁵³ el-Mü'min 40/11.

⁵⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 15/298.

⁵⁵ el-Kehf 18/66.

⁵⁶ en-Nâzi'ât 79/18.

⁵⁷ el-Kehf 18/94.

⁵⁸ Tâhâ 20/120.

edenler! Sizi, elem verici azaptan kurtaracak bir ticareti size göstereyim mi?".⁵⁹ Bu âyetlerde "hel" edatı, doğrudan emir vermek yerine, muhatabın rızasını dikkate alan, nazik bir teklif veya yönlendirme niteliğinde kullanılmıştır. Kullanımı, istifhâm-ı teklifi (teklif ve yönlendirme amacı taşıyan soru) olarak değerlendirilir ve muhatabın kabulüne açık bir yönlendirme işlevi görür.⁶⁰

2.6. Teşvik ve Yönlendirme Anlamında Kullanımı

Bazı âyetlerde "hel" edatının, muhatabı teşvik etme ve eyleme yönlendirme amacıyla kullanıldığı görülmektedir. Bu tür kullanımlarda edat, soru biçimiyle verilmesine rağmen fiilî bir davet ve toplumsal bir harekete çağrı işlevi taşımaktadır. Nitekim şu ayette bu kullanım açıkça gözlemlenir: وَقِيلَ لِلنَّاسِ هَلْ أَنْتُمْ مُجْتَمِعُونَ "Halka, "Siz de toplantıya gelmiyor musunuz?" denildi".⁶¹ Bu ayette "hel" edatı, bir topluluğu eyleme sevk etme, bir araya gelmeye davet etme ve harekete geçirme amacı taşımaktadır. Yani burada istifhâm anlamı esas değil, teşvik edici bir çağrı ön plandadır. Tefsirler de bu kullanım, "davet ve yönlendirme amacı taşıyan istifhâm (istifhâm-ı tahrîdî)" olarak değerlendirilmiştir. Buna göre "hel" edatı, muhatabı pasif durumdan çıkarıp eyleme teşvik eden bir dil işlevi üstlenmiştir.⁶²

2.7. "Hel" Edatının Nefî (Olumsuzluk) Anlamında Kullanımı

Klasik Arapça dilbilgisi ve tefsir literatüründe "hel" edatının yalnızca istifhâm amacıyla kullanılmadığı, bazı bağlamlarda nefî (olumsuzluk) anlamı da kazandığı ifade edilmektedir. Ebû Hayyân, *İrtiâfû'd-darab* adlı eserinde bu duruma şu şekilde açıklık getirir: "Hel", hemze (أ) edatından farklı olarak, istifhâm işleviyle birlikte inkâr ve olumsuzluk anlamı da taşıyabilir. Örneğin, "هَلْ يَقْدِرُ عَلَىٰ هَذَا غَيْرِي" ifadesinde anlam, "Benim dışımda hiç kimse buna güç yetiremez." şeklindedir. Ebû Hayyân, ayrıca "hel" edatının "إِلَّا" edatıyla birlikte kullanıldığında bu nefî anlamının daha da pekiştiğini belirtir. Nitekim şu ayete atıfta bulunur: "وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكُفُورَ" "Kâfirlere başka neyle karşılık verilebilir ki?".⁶³ Bu örnek, "hel" edatının nefî (inkâr) anlamı taşıdığı kullanımlara örnek teşkil etmektedir. Ebû Hayyân, bu bağlamda, "hel" edatının diğer istifhâm edatlarıyla aynı şekilde kullanılmadığını da vurgular. Ona göre şu tür yapılar dilbilgisel olarak uygun değildir: "أَزِيدُ إِلَّا قَائِمًا" "Zeyd ayakta durma dışında bir halde olabilir mi?" şeklindeki kullanım yanlış bir kullanımdır. Buna karşılık, "hel" ile kurulan yapı doğrudur:

⁵⁹ es-Saf 61/10.

⁶⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 18/87.

⁶¹ eş-Şuarâ 26/39-40.

⁶² Ebû Dâvûd Süleymân b. Ömer b. Mansûr el-Uceylî el-Ezherî, *el-Fütûhâtü'l-ilâhiyye bi-tavâzihî tefsiri'l-celâleyn bi'd-dekâ'iki'l-hafyye* (Kahire: 1308/1890), 3/278.

⁶³ Sebe' 34/17.

“لَمْ يَكُنْ زَيْدٌ إِلَّا” “Zeyd âlimden başka bir şey olabilir mi?” Ancak, “هَلْ يَكُونُ زَيْدٌ إِلَّا عَالِمًا” veya “أَلَيْسَ زَيْدٌ إِلَّا عَالِمًا” gibi yapılar bu anlamda uygun değildir.⁶⁴

Radî, “hel” edatının kullanımını iki temel hüküm çerçevesinde ele almaktadır. Birinci olarak, istifhâm ile birlikte pekiştirme ve tespit anlamı taşıdığı durumları zikreder. Buna örnek olarak şu ayeti verir: “هَلْ تُوْبَ الْكُفَّارُ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ” “Nasıl, buldu mu o kâfirler yaptıklarının tam karşılığını?”⁶⁵ Bu kullanımda anlam, “Kâfirler cezalarını almaz mı?” şeklinde olup, hem istifhâm hem de teyit (pekiştirme) işlevi taşımaktadır.

İkinci olarak, “hel” edatının olumsuzluk anlamı kazanarak “إِلَّا” edatıyla birlikte vurgulu bir ifade oluşturduğu yapıları ele alır. Örnek olarak: “هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ” “İyiliğin mükâfatı böyle iyilikten başka ne olabilir ki?”⁶⁶ Bu ayette “hel”, olumsuzluk anlamıyla birlikte “إِلَّا” edatıyla kullanılarak, “İyiliğin karşılığı başka ne olabilir ki? Elbette yalnızca iyilik.” şeklinde vurgulu bir ifade meydana getirir. Özellikle “إِلَّا” edatıyla birlikte kullanıldığında, bu edatın olumsuzluk ve vurgu işlevi daha da belirginleşmektedir.⁶⁷

Genel olarak Kur’ân-ı Kerîm’de “hel” edatı, bazı bağlamlarda olumsuzluk anlamı taşır ve bu kullanım, hem “إِلَّا” bağlacı ile birlikte hem de bağlaçsız olarak görülür. Aşağıdaki âyetlerde “hel”, olumsuzluk anlamı kazanmış ve ardından “إِلَّا” bağlacı gelmiştir. Bu bağlamda “hel” soruyu pekiştirir ve inkâr işlevi görür:

1. “هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلَائِكَةُ” “Onlar, ille de buluttan gölgeler içinde Allah’ın ve meleklerinin gelmesini mi beklerler?”⁶⁸ Bu bağlamda “هَلْ” edatı, hakikî istifhâm amacıyla değil, inkârî istifhâm işleviyle kullanılmış olup olumsuzluk (nefiy) anlamı taşımaktadır. Söz konusu kullanımda ifade, anlam bakımından “مَا” edatıyla kurulan olumsuz cümleyle eşdeğer olup “asla ... değildir / mümkün değildir” anlamını vermektedir. Bu nedenle cümlede yer alan “إِلَّا” edatı, istisna değil, hasr (sınırlama) ifade etmekte; hükmü belirli bir unsurla sınırlandırmaktadır. Bu tür kullanım, Kur’ân-ı Kerîm’de ve klasik Arapça metinlerde yaygın olarak görülmektedir. Aşağıda zikredilen âyetlerin tamamında da “هَلْ ... إِلَّا” yapısı bu anlam ve işlevle kullanılmaktadır.

2. “قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ هَلْ تَتَّقُمُونَ مِمَّا إِلَّا أَنْ أَمَّا بِاللَّهِ وَمَا أَنْزَلَ إِلَيْنَا وَمَا أَنْزَلَ مِنْ قَبْلُ” (Onlara) şöyle de: Ey kitap ehli! Yalnızca Allah’a, bize indirilene ve daha önce indirilene

⁶⁴ Ebû Hayyân, *İrtişâfî d-darab*, 2365-2366.

⁶⁵ el-Muṭaffifin 83/36.

⁶⁶ er-Rahmân 55/60.

⁶⁷ Radî El-Esterâbâdî, *Şerhu’l-kâfiye*, 2/1393.

⁶⁸ el-Bakara 2/210.

inandığımız için mi bizden hoşlanmıyorsunuz?".⁶⁹ Buradaki "hel" edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak "nefy" (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.

3. هَلْ يُهْلَكُ إِلَّا الْقَوْمَ الظَّالِمُونَ "Zalim toplumdaki başkası mı helâk olur?".⁷⁰ Buradaki "hel" edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak "nefy" (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.

4. هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ "Onlar ancak kendilerine meleklerin gelmesini bekliyorlar".⁷¹ Buradaki "hel" soruyu pekiştirir ve inkâr işlevi görür.

5. هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ " (Fakat onlar), Onun tevildinden başka bir şey beklemiyorlar".⁷² Buradaki "hel" edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak "nefy" (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.

6. هَلْ يُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ "Onlar, yapmakta oldukları amellerden başka bir şey için mi cezalandırılırlar!".⁷³ Buradaki "hel" edatı, soruyu pekiştirir ve inkâr işlevi görür.

7. قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ بِنَا إِلَّا إِحْدَى الْحُسَيْنَيْنِ "De ki: Siz bizim için ancak iki iyilikten birini beklemektesiniz".⁷⁴ Âyetteki "hel" edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak "nefy" (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.

8. هَلْ تُجْزَوْنَ إِلَّا بِمَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ "Kazanmakta olduğunuzdan başkasının karşılığını mı bulacaksınız?".⁷⁵ Âyetteki "hel" edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak "nefy" (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.

9. قَالَ هَلْ أَمْنُكُمْ عَلَيْهِ إِلَّا كَمَا أَمْنُتُكُمْ عَلَىٰ أَخِيهِ مِنْ قَبْلُ (Yusuf) hakkında size ne kadar güvendiysen, bunun hakkında da size ancak o kadar güvenirim!".⁷⁶ Âyetteki "hel" edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak "nefy" (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.

10. هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ " (Kâfirler) kendilerine meleklerin gelmesini mi bekliyorlar?".⁷⁷ Âyetteki "hel" edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak "nefy" (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.

⁶⁹ Mâide 5/59.

⁷⁰ el-En'âm 6/47.

⁷¹ en-Nahl 16/33.

⁷² el-A'râf 7/53.

⁷³ el-A'râf 7/147.

⁷⁴ et-Tevbe 9/52.

⁷⁵ Yûnus 10/52.

⁷⁶ Yûsuf 12/64.

⁷⁷ en-Nahl 16/33.

11. **فُلْ سُبْحَانَ رَبِّيَ هَلْ كُنْتُ إِلَّا بَشَرًا رَسُولًا** “De ki: Rabbimi tenzih ederim. Ben, sadece beşer bir elçiyim”.⁷⁸ Buradaki “hel” edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak “nefy” (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.
12. **هَلْ هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ** “Bu (Muhammed), sizin gibi bir beşer olmaktan başka nedir ki”.⁷⁹ Âyetteki “hel” edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak “nefy” (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.
13. **هَلْ تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ** “(Onlara) «Ancak yaptıklarınızın karşılığını görmektesiniz! (denir)”.⁸⁰ Buradaki “hel” edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak “nefy” (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.
14. **هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ أَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ** “Onlar farkında değillerken kıyamet gününün kendilerine ansızın gelmesinden başka bir şey mi bekliyorlar?”.⁸¹ Âyetteki “hel” edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak “nefy” (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.
15. **هَلْ يُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ** “Onlar ancak yapmakta oldukları günahları yüzünden cezalandırılırlar”.⁸² Âyetteki “hel” edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak “nefy” (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.
16. **هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ** “İyiliğin karşılığı iyilikten başka bir şey midir?”.⁸³ Âyetteki “hel” edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak “nefy” (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.
17. **فَهَلْ يَنْتَظِرُونَ إِلَّا مِثْلَ أَيَّامِ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِهِمْ** “Onlar, kendilerinden önce gelip geçmiş toplumların (acıklı) günlerinin benzerlerinden başkasını mı bekliyorlar?”.⁸⁴ Âyetteki “hel” edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak “nefy” (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.
18. **فَهَلْ عَلَى الرُّسُلِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ** “Peygamberlerin üzerine açık seçik tebliğden başka bir şey düşer mi!”.⁸⁵ Âyetteki “hel” edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak “nefy” (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.

⁷⁸ el-İsrâ 17/93

⁷⁹ el-Enbiyâ 21/3.

⁸⁰ en-Neml 27/90.

⁸¹ el-Hucurât 43/66.

⁸² Sebe 34/33.

⁸³ er-Rahman 55/60.

⁸⁴ Yûnus 10/102.

⁸⁵ en-Nahl 16/35.

19. فَهَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا سُنَّتَ الْأُولِينَ ۗ “Onlar öncekilerin kanunundan (onlara uygulanandan) başkasını mı bekliyorlar?”.⁸⁶ Âyetteki “hel” edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak “nefy” (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.

20. فَهَلْ يُهْلَكُ إِلَّا الْقَوْمُ الْفَاسِقُونَ ۗ “Yoldan çıkmış topluluklardan başkası helâk edilir mi hiç!”.⁸⁷ Âyetteki “hel” edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak “nefy” (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.

21. فَهَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ أَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً ۗ “Onlar, kıyamet gününün ansızın gelip çatmasını mı bekliyorlar?”.⁸⁸ Âyetteki “hel” edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak “nefy” (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.

22. وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكُفُورَ ۗ “Biz nankörden başkasını cezalandırır mıyız!”.⁸⁹ Âyetteki “hel” edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak “nefy” (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.

Bazı âyetlerde ise “hel”, olumsuzluk anlamı taşır fakat ardından “إِلَّا” gelmez. Bu kullanım daha çok istifhâmın inkâr niteliği ile ilgilidir:

1. قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ ۗ أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ ۗ “De ki: Kör ile gören hiç bir olur mu?”.⁹⁰ Âyet hakkında Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît* adlı tefsirinde şu değerlendirmede bulunur: Bu ifadede, “düşünen ve âyetleri idrak eden kimse ile cahil ve inkârcı olanın asla eşit olmadığı” vurgulanmaktadır. Dolayısıyla ayetin anlamı, “Onlar elbette eşit değildir” şeklindedir.⁹¹

2. هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَا ۗ “De ki: Yanınızda bize açıklayacağımız bir bilgi var mı?”.⁹² Âyet hakkında Ebû Hayyân şu açıklamayı yapar: Bu ayetteki istifhâm, alay ve inkâr anlamı taşımaktadır. Yani ifade, “Sizin delil olarak ortaya koyabileceğiniz herhangi bir bilginiz yoktur” anlamına gelmektedir.⁹³

3. ۞ مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ كَالْأَعْمَىٰ وَالْأَصْمَىٰ وَالْبَصِيرِ وَالسَّمِيعِ ۗ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا ۗ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ ۗ “Bu iki zümrenin (müminlerle kâfirlerin) durumu, kör ve sağır ile gören ve işiten kimseler gibidir. Bunların hali hiç eşit olur mu? Hâla ibret almıyor musunuz?”.⁹⁴ Âyetteki “hel” edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak “nefy” (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.

⁸⁶ Fâtır 35/43.

⁸⁷ el-Ahkâf 46/35

⁸⁸ Muhammed 47/18.

⁸⁹ Sebe' 34/17.

⁹⁰ el-En'âm 6/50.

⁹¹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 4/136.

⁹² el-En'âm 6/148.

⁹³ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 4/248.

⁹⁴ Hûd 11/24.

4. قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ أَمْ هَلْ تَسْتَوِي الظُّلُمَاتُ وَالنُّورُ ۗ “De ki: «Körle gören bir olur mu hiç? Ya da karanlıklarla aydınlık eşit olur mu?»⁹⁵ Âyetteki “hel” edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak “nefy” (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.
5. هَلْ يَسْتَوُونَ “Bunlar hiç eşit olurlar mı?”⁹⁶ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*’da ilgili ifadeyi “eşit değildirler” anlamında yorumlamaktadır. Bu açıklamaya göre, ayetteki istifhâm, olumsuzluk (nefiy) anlamı ifade etmektedir⁹⁷
6. هَلْ يَسْتَوِي هُوَ وَمَنْ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ ۗ “Şimdi, bu adamla, doğru yolda yürüyerek adaleti emreden kimse eşit olur mu?”⁹⁸ Âyetteki “hel” edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak “nefy” (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.
7. هَلْ تُحِشُّ مُنْهُم مِّنْ أَحَدٍ ۗ “Onlara ait cılız bir ses işitiyor musun?”⁹⁹ Cemel (öl. 1204/1790) *el-Fütûhâtü’l-ilâhiyye*’de söz konusu ayette yer alan istifhâmın inkâr anlamı taşıdığı belirtilmiştir. Buna göre ifade, “onlardan hiçbir iz veya ses duyulmamaktadır” anlamını vurgulamaktadır.¹⁰⁰
8. فَلْيَنْظُرْ هَلْ يُذْهِبَنَّ كَيْدَهُ مَا يَغِيبُ ۗ “Şimdi bu kimse baksın! Acaba, hilesi (bu yaptığı), öfke duyduğu şeyi (Allah’ın Peygamber’e yardımını) gerçekten engelleyecek mi?”¹⁰¹ Âyetteki “hel” edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak “nefy” (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.
9. هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَن يَفْعَلُ مِنْ دَلِكُمْ مِّنْ شَيْءٍ ۗ “Peki sizin (Allah’a eş tuttuğunuz) ortaklarınız içinde bunlardan birini yapabilecek var mı?”¹⁰² Âyetteki “hel” edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak “nefy” (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.
10. هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا ۗ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ۗ “Bu ikisi eşit midir? Hamd Allah’a mahsustur. Fakat onların çoğu bilmezler”¹⁰³ Âyetteki “hel” edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak “nefy” (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.
11. قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ ۗ “(Resûlüm!) De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”¹⁰⁴ Âyetteki “hel” edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak “nefy” (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.

⁹⁵ er-Ra’d 13/16.

⁹⁶ en-Nahl 16/75.

⁹⁷ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 10/148.

⁹⁸ en-Nahl 16/76.

⁹⁹ Meryem 19/98.

¹⁰⁰ Cemel, *el-Fütûhâtü’l-ilâhiyye*, 3/81.

¹⁰¹ el-Hac 22/15.

¹⁰² er-Rûm 30/40.

¹⁰³ ez-Zümer 39/29.

12. فَتَنَّبُوا فِي الْبِلَادِ هَلْ مِنْ مَحِيصٍ “Diyar diyar dolaşan nice nesilleri helâk etmişizdir. Kurtuluş var mı!”.¹⁰⁵ Âyetteki “hel” edatı, klasik istifhâm anlamından sıyrılarak “nefy” (olumsuzluk) anlamı kazanmıştır.

13. هَلْ لَكُمْ مِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ شُرَكَاءَ “Mülkiyetiniz altında bulunan köleler içinde, size verdiğimiz rızıklarda -birbirinizden çekindiğiniz gibi kendilerinden çekineceğiniz derecede sizinle eşit (haklara sahip)- ortaklarınız var mı?”.¹⁰⁶ Ebû Hayyân, ayette ki istifhâmın, olumsuzluk (nefy) anlamı taşıdığını belirtmektedir. Buna göre ayetteki soru, “Sizin, sahip olduklarınızdan ortaklarınız var mı?” şeklinde görünmekle birlikte, aslında “Sizin böyle ortaklarınız yoktur” anlamını ifade etmektedir.¹⁰⁷

14. يَقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ ۗ “«Bu işten bize ne!» diyorlardı”¹⁰⁸ Ebû Hayyân ve Kurtubî, ayet ile ilgili şu değerlendirmede bulunurlar: Ayetteki istifham, eğer soru müminlerden gelmişse gerçek (hakiki) bir soru anlamı taşır; ancak münafıkların sözü olarak değerlendirilirse, olumsuzluk (nefy) ifade eden bir istifham olarak yorumlanır.¹⁰⁹ Buna göre bağlama göre istifham, ya bilgi talebi ya da inkâr anlamı kazanmaktadır.

2.8. “Hel” Edatının “İnne” Anlamında Kullanımı

Bazı müfessirler, Kur’ân-ı Kerîm’deki “hel” edatının bazı yerlerde “إِنَّ (inne)” anlamında kullanıldığını ileri sürmüşlerdir. Bu görüş özellikle Kur’ân’ı baştan sona kadar tefsir eden ilk müfessir olarak kabul edilen Mukâtil b. Süleymân (öl. 150/767) tarafından, هَلْ فِي ذَلِكَ قَسْمٌ لِي حِجْرٍ ۗ “Akıl sahibi için bunlarda elbette bir yemin (değeri) var, değil mi?”.¹¹⁰ ayetini yorumlayan Kurtubî, şöyle nakleder: “Mukâtil, burada “hel” edatının “inne” anlamında olduğunu söylemiştir. Buna göre cümlenin takdiri إِنَّ فِي ذَلِكَ قَسْمًا لِي حِجْرٍ “Şüphesiz ki bunda akıl sahipleri için bir yemin vardır” şeklindedir. Bu durumda “hel”, yemin cümlesinin cevabında yer alır. Ancak bazı âlimler, edatın burada kendi asli anlamında, yani tekrîr (ikrar ve teyit amaçlı soru) anlamında kullanıldığını belirtmişlerdir. Nitekim أَلَمْ أَنْعَمَ عَلَيْكَ؟ إِذَا كُنْتَ قَدْ أَنْعَمْتَ “Sana nimet vermedim mi?” ifadesinde olduğu gibi, yapılan iyiliği hatırlatma ve onaylatma amacı taşır”.¹¹¹

¹⁰⁴ ez-Zümer 39/9.

¹⁰⁵ Kâf 50/36.

¹⁰⁶ er-Rûm 30/28.

¹⁰⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 7/166.

¹⁰⁸ Âl-i İmrân 3/154.

¹⁰⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 3/94; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 4/242.

¹¹⁰ el-Fecr 89/5.

¹¹¹ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 20/43.

Ebû Hayyân ise bu görüşe eleştirel yaklaşarak şöyle der: “Mukâtil’in, bu bağlamda “hel” edatını “إن” anlamında değerlendirmesi ve cümlenin takdirini “إن في ذلك قسمًا لذي حجر” şeklinde yapması, yeterli bir tahlile dayanmamaktadır. Zira bu durumda, yemin ifadesinin yapısında muksem ‘aleyh (üzerine yemin edilen unsur) zikredilmemiş olur. Böylece, ifadenin anlamı gereği ortada muksem bih (yemin edilen unsur) bulunmakla birlikte, muksem ‘aleyh olmaksızın eksik bir yemin yapısı ortaya çıkar”.¹¹²

Bu değerlendirmeler ışığında, “hel” edatının “inne” anlamına geldiğini söylemek, Kur’ân’ın bağlamsal ve nahivsel yapısı açısından zayıf bir yorum olarak görülmüştür. Müfessirlerin çoğu, “hel”in burada da istifhâm-ı takrîrî (onaylatma amaçlı soru) işlevi taşıdığını ve anlamın “Elbette ki bunda akıl sahipleri için büyük bir ibret vardır” şeklinde olduğunu belirtmişlerdir.

2.9. “Hel” Edatının “Kad” Anlamında Kullanımı

Sîbeveyhi’e göre “أم هل” ifadesi, fonksiyonel açıdan “kad” edatının yerini tutmaktadır. Ancak bu tür yapılar yalnızca istifhâmî bağlamlarda kullanıldığından, Araplar bu durumda kelimenin başındaki elif harfini hafzetmişlerdir. Benzer şekilde, Sîbeveyhi başka bir yerde de “hel” edatının bazı kullanımlarda “kad” anlamında geldiği belirtilmektedir. Bununla birlikte, “hel” yalnızca istifhâm cümlelerinde yer aldığı için, burada da elif harfinin kullanılmadığı vurgulanmaktadır.¹¹³

Mubberred, *el-Muktedab* adlı eserinde bu görüşü destekler nitelikte şu açıklamayı yapar: “‘Hel’ edatı, yüce Allah’ın مِنَ الدَّهْرِ حِينَ مِنَ الْإِنْسَانِ حِينَ هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينَ مِنْ الدَّهْرِ ‘İnsanın üzerinden, henüz kendisinin anılan bir şey olmadığı uzun bir süre geçmedi mi?’”¹¹⁴ ayetinde olduğu gibi ‘kad’ anlamında kullanılabilir. Bu durumda edat, istifhâm sınırının dışına çıkar; zira üzerine başka bir istifhâm edatı da gelebilir”.¹¹⁵ Yine aynı eserin başka bir yerinde Mubberred şu ifadeyi kullanır: “‘Hel’ bazen soru anlamından çıkarak ‘kad’ anlamını kazanır. Nitekim هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينَ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مذكورًا ayetinde olduğu gibi, burada edat soru maksadı taşımamakta, gerçekleşmiş bir duruma işaret etmektedir”.¹¹⁶

Sîbeveyhi’n eserinde “hel” edatının “kad” anlamında kullanıldığına dair bu iki açık ifade yer almasına rağmen, İbn Hişâm bu görüşe katılmaz. O, *Muğni’l-lebîb* adlı eserinde şöyle der: “Sîbeveyhi’n böyle bir görüşü ileri sürdüğüne dair bir ifadeye kitabında rastlamadım”.¹¹⁷ Aynı değerlendirme, Süyûtî’nin *Hem’u’l-hevâmi’*’de de nakledilmiştir.¹¹⁸

¹¹² Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhît*, 8/454.

¹¹³ Sîbeveyhi, *el-Kitab*, 1/51.

¹¹⁴ *el-insân* 76/1.

¹¹⁵ Mubberred, *el-Muktedab*, 1/43–44.

¹¹⁶ Mubberred, *el-Muktedab*, 3/289.

¹¹⁷ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb ‘an kütübi’l-e’ârib*, 2/406.

¹¹⁸ Süyûtî, *Hem’u’l-hevâmi’*, 2/ 609-610.

Öte yandan, bazı dilciler bu görüşe karşı çıkmışlardır. Bunların sonuncusu olarak Ebû Hayyân, bu yorumu reddederek şöyle der: "Bu konuda açık ve kesin bir delil bulunmamaktadır. Bu anlamlandırma, müfessirlerin söz konusu ayeti tefsir ederken yaptıkları bir yorumdur. Dolayısıyla bu, nahiv açısından değil, anlam açısından yapılan bir açıklamadır. Bu nedenle bu tür meselelerde müfessirlerin değil, nahiv ve lügat âlimlerinin görüşüne itibar edilmelidir".¹¹⁹

Süyûtî aynı eserde İbn Mâlik et-Tâî'nin (öl. 672/1274) şu görüşünü aktarır: "Hel" edatı, eğer hemze ile birlikte kullanılmışsa "kad" anlamını kazanabilir. Buna karşılık Ebû Hayyân, bu görüşü şu gerekçeyle eleştirir: "Bu kullanımın yaygınlığı, kıyas yapılacak düzeyde değildir. Sadece bir beyitte veya iki beyitte bu şekilde kullanıldığı görülmüştür. Dolayısıyla, bu tür örneklerde aynı anlamdaki iki istifhâm edatının pekiştirme amacıyla bir arada kullanılmış olması mümkündür".¹²⁰

Bu bağlamda, "hel" edatının bazı klasik kaynaklarda "kad" anlamına geldiği yönünde görüşler bulunsa da, bu kullanımın Arap dilinde yaygın olmadığı ve dilbilgisel bir kural olarak genelleştirilemeyeceği sonucuna ulaşmak mümkündür. Söz konusu yorumlar, çoğunlukla tefsirî (yorumlayıcı) nitelikte olup, nahvî (dilbilgisel) bir kaide olarak kabul edilmemiştir.

Kur'ân'da bazı âyetlerde "hel" edatının "kad" anlamında kullanıldığına dair görüşler, klasik tefsir ve nahiv kaynaklarında aktarılmıştır. Bu bölümde, âyetler ve kaynaklardaki yorumlar sistematik olarak sunulmaktadır:

1. قَالَ هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ يٰيُوسُفَ وَآخِيهِ "Yusuf dedi ki: Siz, Yusuf ve kardeşine yaptıklarınızı biliyor musunuz?".¹²¹ Ebû Hayyân bu ayette "hel" edatının "kad" anlamında kullanıldığını aktarır; çünkü muhataplar zaten yaptıklarının farkındadır.¹²²
2. هَلْ أَتَيْكَ حَدِيثٌ ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ الْمُكْرَمِينَ "İbrahim'in ağırlanan misafirlerinin haberi sana geldi mi?".¹²³ Kurtubî, bu âyeti tefsir ederken burada geçen "hel" edatının "kad" anlamında kullanıldığını belirtir. Müfessir, bu kullanımı İnsân sûresi'nin birinci âyetinde yer alan "هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ" ifadesiyle benzeştirir.¹²⁴
3. هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ "İnsanın üzerinden, henüz kendisinin anılan bir şey olmadığı uzun bir süre geçmedi mi?".¹²⁵ Enbârî (öl. 577/1181) âyetle ilgili iki yorum sunar: a)- "Hel" edatı "kad" anlamında kullanılmıştır. b)- Buradaki "hel" edatı, salt bir istifhâm

¹¹⁹ Süyûtî, *Hem'ul-hevâmi'*, 2/ 610.

¹²⁰ Süyûtî, *Hem'ul-hevâmi'*, 2/610.

¹²¹ Yûsuf 12/89.

¹²² Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 5/337.

¹²³ ez-Zâriyât 51/24.

¹²⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 17/44.

¹²⁵ el-İnsân 76/1.

kalıbı olmanın ötesinde; bir tekrîr (pekiştirme) ve takrîr (onaylatma/tespit etme) işlevi barındırmaktadır. Bu kullanım, özellikle kıyametın inkârına yönelik iddialara karşı kesin bir delil teşkil ederek muhatabı gerçeği ikrara sevk etmeyi amaçlar.¹²⁶ Kurtubî bu kullanımın Kisâ’ (öl. 189/805), Ferrâ’ (öl. 207/822) ve Ebû Ubeyde (öl. 209/824 [?]) tarafından da desteklendiğini aktarır.¹²⁷

Ebû Hayyân, “hel” edatının asli işlevinin istifhâm olduğunu ifade eder. Ona göre “hel”, bir isim cümlesi ile birlikte kullanıldığında “kad” anlamı taşımaz; zira bu durumda soru edatının tahkîk (pekiştirme) anlamı kazanması dilsel olarak uygun değildir. Ancak fiil cümlelerinde yer aldığı, çoğunlukla istifhâm amacıyla kullanılır. Buna karşılık, İbn ‘Abbâs (öl. 68/687-88) ve Katâde (öl. 117/735) ise, söz konusu bağlamda “hel” edatının anlamının “kad” şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtmişlerdir.¹²⁸

4. هَلْ آتَيْكَ حَدِيثُ الْجُنُودِ “Orduların, (uğradıkları felâketin) haberi sana geldi mi?”¹²⁹ Kurtubî, âyetteki ifadenin anlamını şu şekilde yorumlamaktadır: “Buradaki anlam, ‘Ey Muhammed! Şüphesiz sana, peygamberlerini yalanlayan inkârcı toplulukların haberi ulaşmıştır.’ şeklindedir. Bu yorumla, Allah Teâlâ’nın Hz. Peygamber’e önceki kavimlerin akıbetini hatırlatarak onu teselli ettiği ve tebliğ görevi esnasında moralini güçlendirdiği ifade edilmiştir”.¹³⁰ Öte yandan Ebû Hayyân, bu ifadeyi kâfirlerin durumunu tespit eden tekrîr (pekiştirme) üslubu olarak değerlendirmektedir. Ona göre, “onların haberleri ve peygamberlerini yalanlamaları sana ulaşmıştır” anlamı kastedilmekte; böylece âyet, Hz. Peygamber’e yönelik bir hatırlatma ve uyarı işlevi taşımaktadır”.¹³¹

5. هَلْ آتَيْكَ حَدِيثُ مُوسَىٰ “(Habibim!) Sana Musa’nın haberi geldi mi?”¹³² İbn Hâleveyh (öl. 370/980), *İ’râbu selâsîne sûrah* adlı eserinde şu açıklamaya yer verir: “Kur’ân’daki “هل” şeklinde gelen bütün ifadelerde “hel” edatı, kad anlamındadır”.¹³³ Kurtubî ise bu âyeti şu şekilde yorumlamıştır: “Yani, “Mûsâ’nın haberi gerçekten sana gelmiş ve ulaşmıştır”. Buna karşılık bazı müfessirler, burada “hel” edatının ما anlamında kullanıldığını belirtmişlerdir. Bu görüşe göre anlam, “Sana (daha önce) Mûsâ’nın haberi gelmedi; fakat şimdi bu konuda bilgilendirildin.” şeklindedir.¹³⁴

¹²⁶Ebû’l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh Enbârî, *el-Beyân fi ğarîbi i’râbi’l-Kur’ân*, thk. Tâhâ Abdülhamîd Tâhâ (Kahire: el-Hey’etü’l-Misriyye el-‘Âmme li’l-Kitâb, 1400/1980), 2/480.

¹²⁷ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 19/118; Halil İbrahim Kocabıyık, “İstifhâm Edatları”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/2 (Aralık 2017), 3-5.

¹²⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhît*, 8/384.

¹²⁹ el-Burûç 85/17.

¹³⁰ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 19/297.

¹³¹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhît*, 8/454.

¹³² en-Naziât 79/15.

¹³³ Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî en-Nahvî İbn Hâleveyh, *İ’râbu selâsîne sûre mine’l-Kur’ân’i’l-Kerîm* (Kahire: Dâru’l-Kutubî’l-Misriyye, 1360/1941), 64.

¹³⁴Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 19/200.

6. هَلْ أَتَيْكَ حَدِيثُ الْعَاشِيَةِ ۖ (Resûlüm!) Dehşeti her şeyi kaplayan kıyametin haberi sana geldi mi?¹³⁵ Âyet hakkında Kurtubî, "hel" edatının "kad" anlamında kullanıldığı bir örnek olarak değerlendirmekte ve bu kullanımın İnsan Sûresi, 76/1 ayetiyle benzerlik arz ettiğini belirtmektedir.¹³⁶ Ebû Hayyân ise bu istifhâmın, muhatabın dikkatini celbetme ve haberin önemini vurgulama amacı taşıdığını ifade eder.¹³⁷

7. وَهَلْ أَتَيْكَ حَدِيثُ مُوسَى (Resûlüm!) Musa (olayının) haberi sana ulaştı mı?¹³⁸ Kurtubî bu ayette "hel"i hem istifhâm hem de doğrulama ve vurgulama anlamında değerlendirerek "Sana gelmişti, değil mi?" şeklinde yorumlamaktadır.¹³⁹ Ebû Hayyân ise bu istifhâmı dikkat çekme ve haberi alıcıya iletme amaçlı bir tekrîr olarak açıklar. Ayrıca bazı yorumlarda, "hel" in "kad" anlamında olduğu belirtilir; ancak ayetin Mekke dönemi olması sebebiyle, önceki süreçte Musa kıssası hakkında muhatabın bilgi sahibi olmadığı da göz önünde bulundurulmuştur.¹⁴⁰

Yukarıdaki âyetler ışığında, Kur'ân-ı Kerîm'de bazı bağlamlarda "hel" edatı "kad" anlamında kullanılmıştır. Bu kullanım özellikle: Haber gerçeğe dönüşmüş olduğunu vurgulama, istifhâm işlevi ile birlikte doğrulama veya ikrar işlevi kazandırma ve dinleyiciyi bilgilendirme ve dikkatini çekme amaçlarına hizmet etmektedir. Klasik tefsir kaynakları, bu anlamın bağlam, fiil veya isim cümlesi ile ilişkisine göre değişebileceğini belirtmiştir.

Sonuç

Yapılan inceleme sonucunda, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen "hel" edatının işlevinin tekdüze bir soru sorma ile sınırlı olmadığı belirlenmiştir. Analizler, edatın bağlama göre farklı üslup, duygu ve anlam katmanları kazandığını göstermektedir. Bu bağlamda, "hel" edatı Kur'ânda yalnızca istifham aracı olarak değil, aynı zamanda emir, ikrar, azarlama, davet ve temenni işlevleri üstlenen çok yönlü bir dil unsuru olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu çeşitlilik, Kur'ân dilinde mevcut olan belâgat derinliği ve retorik zenginliği gözler önüne sermektedir. "Hel" edatının farklı bağlamlarda üstlendiği anlam işlevleri, Kur'ân dilinin yalnızca bilgi iletimi amacıyla değil, aynı zamanda okuyucuyu etkileme, yönlendirme ve ikna etme kapasitesine sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, bu araştırma, Kur'ân dilinin semantik, pragmatik ve üslup boyutları açısından sunduğu çok katmanlı zenginliği anlamak için "hel" edatının analizinin önemli bir kaynak olduğunu ortaya koymaktadır.

¹³⁵ el-Ğâşiye 88/1.

¹³⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 20/25.

¹³⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 8/464.

¹³⁸ Tâhâ 20/9.

¹³⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* 11/171.

¹⁴⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 6/215.

Sonuç olarak, “hel” edatının Kur’ân’daki işlevsel çeşitliliği, hem klasik Arap belâgatının inceliklerini hem de Kur’ân dili üzerindeki anlam ve üslup esnekliğini anlamak isteyen araştırmacılar için değerli bir perspektif sunmaktadır. Bu yönüyle edat, Kur’ân dilinin anlam derinliği ve iletişim gücünü yansıtan temel öğelerden biri olarak değerlendirilebilir.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Abdulhamit Turgut

Finansman / Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler. / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Abdülkerîm Mahmûd Yûsuf. *Uslûbu'l-istifhâm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Şam: Mektebetu'l-Gazzâlî, 1421/2000.
- Ahmed Muhtâr Abdülhamîd Ömer. *Mu'cemu'l-luğati'l-'Arabiyyeti'l-mu'âsıra*. 3 Cilt. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1429/2008.
- Alp, Musa. "Arap Dilinde هل / Hel ve ء / Hemze Soru Harflerinin Vaz'ı ve Kullanımı". Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD) 17/1 (01 Haziran 2017): 89-118. <https://doi.org/10.30627/cuilah.326588>.
- Atîk, Abdülazîz. *İlmu'l-me'âni*. Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 1430/2009.
- Cemel, Ebû Dâvûd Süleymân b. Ömer b. Mansûr el-Uceylî el-Ezherî. *el-Fütûhâtü'l-ilâhiyye bi-tavzîhi tefsiri'l-Celâlye bi'd-dekâ'iki'l-hafıyye*. 4 Cilt. Kahire: t.y., 1307/1890.
- Cürçânî, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed. *et-Ta'rîfât*. thk. Muhammed Siddîk el-Menşâvî. Kahire: Dâru'l-Fadîle, ts.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf. *el-Bahrü'l-muhîr*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Alî Muhammed Muavvad. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf. *İrtişâfü'd-darab min lisâni'l-'Arab*. thk. Receb Osman Muhammed. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1419/1998.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Beyân fi ğaribi irâbi'l-Kur'ân*. thk. Tâhâ Abdülhamîd Tâhâ. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb, 1400/1980.
- Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmirâî. Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, ts.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed. *İrâbu selâsin sûre mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1360/1941.
- İbn Hişâm el-Ensârî, Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf. *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'arîb*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Kocabıyık, Halil İbrahim. "İstifhâm Edatları". Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2/2 (Aralık 2017), 649-663.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm Atfîş. 20 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kutub el-Mısriyye, 1383/1964.
- Maral, Cüneyt. "Taberî Tefsirinde Belağî Üsluplar (İstifhâm, Nidâ, Takdîm, Tehir, İtnâb Ve İcâz)". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (01 Ocak 2019): 1-18. <https://izlik.org/JA55YW35WG>.
- Murâdî, Bedreddîn Ebû Muhammed Hasan b. Kâsım. *el-Cinnî'd-dâni fi hurûfi'l-me'âni*. thk. Fahreddîn Kâbâve - Muhammed Nedîm Fâdil. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd. *el-Muktedab*. thk. Muhammed Abdülhâlik Uzayme. 4 Cilt. Kahire: Dârü'l-Ma'rifa, 1389/1969.
- Radî el-Esterâbâdî, Muhammed b. el-Hasen. *Şerhu'l-kâfiye*. 2 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1416/1996.
- Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr. *Muhtârü's-şihâh*. thk. Yûsuf Şeyh Muhammed. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1420/1999.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Hem'ü'l-hevâmi' fi şerhi cem'î'l-cevâmi'*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, ts.
- Tutal, Ramazan. "Kur'ân-ı Kerîm'de İstifhâm-ı İnkârî Üslûbu: Anlam ve Etki Analizi". *İslami İlimler Dergisi* 40 (Mart 2025), 305-320. <https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1616166>.
- Yenice, Mehmet. *Klasik ve Çağdaş Dönemlerde Anlam Bileşenleri*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2021.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed b. Muhammed Murtazâ. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Komisyon. 40 Cilt. Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, ts.